

УДК 811.161.2'373.2:81'371

Галина Лукаш

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У МОВНИХ ВИМІРАХ

У статті йдеться про проблеми культурної ідентичності й етнічного самовизначення в системі соціальних цінностей та мовної парадигми. Автор підкреслює, що нова українська ідентичність мусить проявитися в нових культурних смислах, які були б однаково привабливими для всіх громадян країни, незалежно від етнічної приналежності.

Ключові слова: культурна ідентичність, національна ідентичність, етнічна ідентичність, регіональна ідентичність, самоідентичність, ідентифікація, етнонім, конотонім.

Lukash G.

ETHNIC IDENTITY IN LINGUISTIC MEASUREMENT

The article deals with issues of cultural identity and ethnic self-determination in the social values and paradigm language. The author stresses that the new Ukrainian identity has to be shown in the new cultural meanings that would be equally attractive to all citizens, regardless of ethnicity.

Key words: cultural identity, national identity, ethnic identity, regional identity, self-identity, identification, ethnonym, connotation.

Лукаш Г.

**ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ
В ЯЗЫКОВЫХ ИЗМЕРЕНИЯХ**

В статье идет речь о проблемах культурной идентичности и этнического самоопределения в системе социальных ценностей и языковой парадигмы. Автор подчеркивает, что новая украинская идентичность должна проявиться в новых культурных смыслах, которые были бы одинаково привлекательными для всех граждан страны, независимо от этнической принадлежности.

Ключевые слова: культурная идентичность, национальная идентичность, этническая идентичность, региональная идентичность, самоидентичность, идентификация, этноним, коннотоним.

Питання чіткого співвідношення людини з її духовним та культурним корінням набуває все більшого поширення. Значна кількість публікацій на цю тему засвідчує неоднозначність проблеми ідентичності в теоретичній свідомості. Якщо родове поняття «ідентичність» учені розуміють здебільш однаково, то цього не можна сказати про підпорядковане поняття – «національна ідентичність» та «етнічна ідентичність», що обумовлено різними тлумаченнями самого поняття нації та етносу [6, с. 176]. З огляду на це все більшої ролі набуває завдання аналізу та вивчення тих чинників, що мають чітке національне забарвлення та безпосередньо асоціюються з культурою народу. Проблема національного взагалі й національної ідентичності, що особливо активізувалася в ХХ столітті, у нинішні часи тільки загострилася.

Як уважає І. Кресіна, кожна людина має подвійну ідентичність. На її думку, з одного боку, люди прагнуть зберігати мову, традиції, у межах етнічної групи. З іншого ж, у всіх людей, які живуть у певній країні, чітко вираженою є ідентичність за громадянством, територією проживання. Тому за цим критерієм, уважає дослідниця, всі ми українці, незалежно від нашого етнічного походження [6, с. 179]. Існують й інші думки щодо феномену подвійної ідентичності, або, як його ще називають, плюралізму ідентичностей. Як пише М. Рябчук, співіснування на одній території спільнот із різними мовно-культурними ідентичностями хоч і не є легким, проте у правових, ліберально-демократичних державах уважається цілком можливим. Натомість співіснування спільнот із різними політичними ідентичностями виглядає проблематичним, якщо ці ідентичності мають протилежний, взаємозаперечний і, відповідно, взаємопереборювальний характер [5].

Метою нашої розвідки є спроба окреслити цю проблему в лінгвістичному дискурсі і з'ясувати семантичне наповнення та конотації етнізмів у мовній та культурній свідомості українців.

Людина проходить дві основні стадії самоідентифікації в житті. Перша – відмежування себе як індивіда від соціального середовища, що складається з інших індивідів. Друга – відмежування себе як виду або підвиду (нації, народу, соціуму, спільноти) від інших соціальних груп. Ім'я людини й ім'я народу (антропонім і етніонім) є двома центрами міфологічної системи, що організує життя і виживання індивіда, співпрацю і спільне виживання сукупності індивідів. Називаючи, ідентифікуючи себе, народ проводить кордон своєї культури, свого етнокультурного простору. Із цього

приводу американські антрополози дають таке визначення культури: культура в найширшому сенсі слова – це те, через що ти стаєш чужинцем, коли покидаєш свій дім. Визначення людьми на рівні свідомості належності до того чи іншого етносу виражається у виборі назви – етніміа, який становить основний засіб вербалізації категорії етнічності. Формування і розвиток категорії етнічності в мові певного регіону тісно пов'язане з історією його заселення й освоєння різними народами. У мовній картині світу відображаються такі риси етнічних образів сусідів, як особливості мови, віросповідання, характеру і поведінки, традиційні заняття представників етносу, манера одягатися. Дані образи складаються в стереотипні уявлення про той чи інший народ, із яким населення живе в тісному контакті. У картині світу кожного народу існують уявлення про «своїх», що складаються в інтраобраз, і уявлення про «чужих», що формують екстраобрази [1, s. 51].

Незважаючи на строкатість відображення, у всіх різновидах стереотипізації ставлення та поведінки проглядає єдиний стрижень. Навіть визначаючи іншу націю, народ, за принципом бінарної опозиції, має на увазі самого себе, свої власні характеристики, свої кордони в поведінковому континуумі. Якщо «вони» – нероби, то «ми» майже напевно – працьовиті (і навпаки, автостереотип далеко не обов'язково позитивний). Особливе значення фактів усного мовлення для виявлення конотацій етніміів визначається тим, що в них, як відомо, немає обмежень щодо «політичної коректності»; більшою розкутістю відрізняється і сама мовна техніка. Крім того, тут можна отримати більш різноманітний набір конотативних етніміів, що визначається позалінгвальними факторами. Жаргон швидше, ніж літературна мова, реагує на різного роду соціальні процеси, а це теж може позначитися на конотативному співзначенні етніміів.

Так, словотвірні утворення від етніміів набувають характеру прізвиська, функціонуючи як вторинні «неофіційні» позначення того чи іншого етносу. Факти такого роду можна вважати перехідним явищем між словотворчими похідними етніміа й «етнічними кличками». Словотворчої трансформації можуть підлягати як «зовнішні» етніміа (*америкоси*, *ашкіназик* – ‘єврей’, *Япончик* (<*Japanes*) ‘японець’), так і «внутрішні». О. Березович підкреслює, що в таких мовних одиницях нерідко відсутня інтерпретована в концептуальному плані внутрішня форма, але можна говорити про наявність якоїсь мінімальної і загальної концептуальної інформації

(як правило, це етнопейоративність) на рівні значення словотворчої моделі (пор., наприклад, пейоративну семантику усічених форм типу *argie* (<аргентинець) ‘аргентинець’, *Азер* – ‘азербайджанець’, а також збірних на кшталт *татарва*, *німчур*), фоносемантики і, нарешті, прагматичного наповнення (його передають, у зокрема, словниковими позначками типу *презирливо*, *зневажливо*) [1, s. 64].

Прізвиськові етноніми, «етнічні клички» – це неофіційні, прізвиськові назви народів, спільнот і груп (*хохол*, *жид*, *бабай* – ‘татарин’, *баклажан помідорович* – ‘ув’язнений, як правило, уродженець Кавказу’). Укр. *москаль*, білорус. *маскаль* прийшло від польськ. *moskal* – виходець із Москви (Московії). За В. Жайворонком, це стара народна назва росіянина (росіянки). Із часом слово «москаль» стало набувати негативного відтінку саме на територіях Польщі, а потім Білорусі, Литви та України, які були приєднані Російською імперією і надовго включені до її складу. На підтвердження цього наведемо слова історика І. І. Лаппо: «Національну державу російського народу, Росію, польська націоналістична ідеологія Руссю не визнавала. Росія, за її визначенням, не Русь, а Москва, Московія, і її народ – москалі, а не росіяни...». Після поразки польського повстання 1863 року керівник повстання на території Литви, приречений на смерть через повішення Костянтин Калиновський перед смертю писав: «З-під шибениці говорю тобі, народе мій, що тоді тільки заживеш щасливо, коли над тобою москаля не буде». У водевілі І. Котляревського «Москаль-чарівник» (1819) слово «москаль» поєднує значення ‘росіянин’ і ‘солдат’. У текстах Є. Гребінки воно позначає російську інтелігенцію: «Хотів, було, я вам, панове, пустить свою книжку зимою, та як одніс у друкарню, як стали москалі друкарювать, так, я вам кажу, і сміх, і горе. Ти напишеш «гілля», а він видруковує «гъллѣ»: «Это, стало быть, – каже, – красивой». – «Та мовчи, будь ласкав, москалю, та роби те, що тобі кажуть, за що гроші береш». От він як почує «гроші», зараз і схаменеться. Що ж? Трохи згодом знов уже перевертує по-своєму!...» (Примітки до альманаху «Ластівка», 1841 г.). У І. Нечуя-Левицького це слово називає рекрута, солдата. Пан постановив оддати Миколу в москалі (Нечуй-Левицький І. Микола Джеря). У творах Т. Шевченка слова «московський», «москаль» є єдиними еквівалентами до слів «російський», «росіянин», «великорос»: «Дніпро, брат мій, висихає, Мене покидає, І могили мої милі Москаль розриває... Нехай ріє, розкопує, Не своє шукає, А тим часом перевертні Нехай підростають Та допоможуть моска-

леві Господарювати Та з матері полатану Сорочку знімати...» (Т. Шевченко «Розрита могила»). «П'явки, п'явки! Може батько Останню корову Жидам продав, поки вивчив Московської мови!.. Україно, Україно! Оце твої діти, Твої квіти молодії, Чорнилом политі, Московською блекотою...» (Шевченко Т. «Сон»). У той же час поет вживає вислів «забрати в москалі» у значенні 'забрати у рекрути до царської армії на 25 років'. Але рядки «Кохайтесь, чорнобриві, Та не з москалями, Бо москалі – чужі люде, Роблять лихо з вами. Москаль любить жартуючи, Жартуючи кине; Піде в свою Московщину, А дівчина гине» (поема «Катерина») – стосуються не солдатів, а росіян (у поемі героїню спокушає офіцер-росіянин, а не солдат-рекрут). Знайдений нами приклад на підтвердження цієї думки пізнішого, вже радянського часу: Москалики, соколики, Забрали наші волики, Як повернетесь здорові, То заберете ще й корови (Ніна Юрик «Тільки Сталін на стіні!». Фольклор епохи соціалізму та будівництва комунізму). У сучасній мові слово «москаль» може мати значення від різко негативного називання росіянина у висловлюваннях деяких політиків до жартівливого в анекдотах.

«Москалями» і «москальками» називають мешканці Західної України представників українського сходу: *Я жила на Західній Україні, де мене називали «москалька», бо моя мама з Черкащини, а в Черкасах називали «бандерівка», «западенка»* (3 інтерв'ю І. Карпи «Українській правді») [3, с. 246].

В етнічних кличках можуть реалізовуватися різні моделі номінації. В основу таких найменувань, наприклад, може бути покладено поширений, типовий для певного етносу антропонім (*Абрам, Абрамович, Рабинович, Цукерман, Швондер, хаскель* – 'еврей' [4, с. 108; 3, с. 25], *Шмулько* – презирливе прізвисько єврея '< ідиш Schmil 'Самуель', *Абдул* 'татарин', *капоне* – 'італієць' (справжнє ім'я – Альфонсо Фйорелло Капоні, легендарний чиказький гангстер часів «сухого закону» [3, с. 190]; «слово з мови» відповідного іногородця (*амор* – 'італієць', *асей* (< англ. *Я кажу*) – 'іноземець, особливо англієць'). Отже, на основі виділених джерел концептуальної інформації може бути відтворений ономасіологічний портрет «іногородця», який становить систематизацію мотивів, експлікованих із конотативного фону етноніма. Цей портрет є фрагментом мовної картини світу, відображенням у мові наївної міфології, яка описує властивості й особливості окремих «іногородців». Подібне дослідження не може мати відношення до «етнічної реальності» як такої, а лише описує реальність мовну. Причини утворення певних конотацій у

етнонімів носять екстралінгвальний характер: вони пов'язані з історичним, політичним, релігійним контекстом існування таких лексем і їх референтів, а також із дією закономірностей крос-культурної психології. Однак позамовні чинники не завжди є єдиними у процесах формування та функціонування конотацій. У ряді випадків конотації можуть продовжувати існувати, розвиватися і деталізуватися вже поза всяким зв'язком із зовнішніми причинами, одного разу дали поштовх до їх виникнення, тільки під впливом внутрішньомовних чинників і відповідно до чисто мовних закономірностей.

Підставою виокремлення різних ідентичностей на теренах України є, на погляд дослідників, різновекторність, а часом і протилежність геополітичних, релігійних, мовних, електоральних орієнтацій громадян України, які мають чіткий регіональний розподіл. Як уважає І. Кононов, пояснювати такі тенденції мовної ситуації в регіоні лише зовнішнім впливом не можна, хоча не можна і не враховувати русифікаторської політики КПРС. Із кінця 1950-х років, коли припиняються значні міграційні потоки, пов'язані з будівництвом промислових об'єктів, можна говорити про утворення в регіоні стійкої територіальної спільноти. Вочевидь, і мовна ситуація змінюється, на думку цього автора, у зв'язку з внутрішніми закономірностями розвитку спільноти: «... у Донбасі відбувалася не проста русифікація чи денаціоналізація, а формувався особливий культурний організм. Формувався він у результаті складної і тривалої історії» [2, с. 90]. І назва цьому «культурному організмові» на рівні етнонімів виникає як поняття «донецькіє». Частина українського населення ідентифікує сьогодні себе як «тутешніх» («Мы не русские и не украинцы, мы одесситы, мы донбассцы, мы киевляне» – таку відповідь досить часто можна почути в різних регіонах України). До речі, у світовій інтеграції процеси глобалізації та уніфікації як результат «плавлення націй» так само спричинили пошук нових форм ідентичностей: етнічних, національних, культурних, релігійно-фундаменталістських тощо. Так, Європейський Союз намагається сьогодні запроваджувати інтегральну, транснаціональну модель ідентичності – *європейці*. Результатами такого пошуку стали суперечності між європейською ідентичністю й ідентичністю громадян окремих країн-членів ЄС. Почали виникати такі нові форми вираження власної окремішності, як *берлінець*, *парижанин*, *бретонець* тощо.

Регіональна розбалансованість України стала додатковим чинником деструкції української ідентичності. Публіцист І. Лосєв ді-

лить її за ментально-ціннісними і політичними орієнтаціями на чотири мегарегіони: Західна Україна – «бандерівська» (з анклавами Закарпаття і Буковини, де є своя специфіка), Центральна Україна – «петлюрівська», Південно-Східна, від Одеси до Харкова – «махновська» Україна і крайня Східно-Південна – «советська» Україна Донбасу і Криму. Як бачимо, етнонімна ідентифікація в усному (та й писемному публіцистичному) знаходить своє місце.

У стабільних суспільствах регіональна ідентичність не домінує над національною. Але в умовах трансформації суспільства, у кризових ситуаціях її роль підвищується, вона стає своєрідною захисною реакцією регіонів та індивіда на економічні труднощі, політику «центру» в економічній, культурній, мовній та іншій сферах. Отже, культурно-мовна ідентичність маркується політико-ідеологічними критеріями, що суттєво ускладнює досягнення політичної єдності населення і формування його в єдину націю.

Етнічні стереотипи, тобто уявлення про найбільш притаманні тому чи іншому етносові риси характеру, визначають подальші контакти між представниками різних етносів. Так, у значній частині росіян-«східняків» існує негативний стереотип українця-«західняка» і навпаки. «Мазепинець», «петлюривець», «махновець», «бандерівець» постають у сприйнятті пересічного росіянина на підсвідомому рівні як свого роду «антиідеал» України, як живе втілення «поганой України» на відміну від ідеалу хорошої України – Малоросії, що перебуває під повним політичним і духовним контролем Москви.

Фактично в сьогоденній постколоніальній Україні, відзначає М. Рябчук, ми маємо два діаметрально протилежні автостереотипи: гіпертрофовано негативний і – на противагу йому – гіпертрофовано позитивний. Перший стереотип, як уже зазначалося, є прямим результатом інтерналізації «колективної тіні», накиненої колонізаторами [5]. У літературі він досить докладно описаний як «комплекс малоросійства» визнання значною частиною населення своєї вторинності і підлеглості щодо «великого російського народу». Наслідком такої вмілої й цілеспрямованої політики став вражаючий феномен «національної неприємності» (термін Оксани Забужко) чисельного європейського етносу, що входить у ХХІ століття з національною самосвідомістю доби феодалізму. «Малороси» («хохли») – як етнічний субстрат, що не став модерною нацією – ні російською, ні українською, ні донецько-комунарською, а

перебуває у стані «тутешніх» («одесіти», «кієвляне», «донбасци»), тобто є середньовічною етнічною масою, яка ще не пройшла «доби націоналізму». Ця маса не ототожнює себе ні з Росією, ні з Україною – оскільки взагалі не мислить у таких категоріях, великою мірою живучи ще в міфологічному, а не історичному часі й просторі. На рівні ксенофобських інстинктів наші «тутешні», проте, цілком «по-націоналістичному» можуть недолюблювати справжніх росіян («кацапів»), як і справжніх українців («бандер», «націоналістів», «ширих патріотів») [5].

Нова українська ідентичність мусить проявитися в нових культурних смислах, що були б однаково привабливими для всіх громадян країни, незалежно від етнічної приналежності. Тільки тоді можна було б розраховувати на взаємну корекцію етнічних ідентичностей представників народів, що мешкають в Україні, і досягнення гармонії етнічної та національної ідентичності. І тоді нарешті мають бути забутими такі «історичні етноніми», як *хохол*, *малорос*, *мазепинець*, *петлюривець*, *бандеривець* чи *бандерлог*, як і *кацап*, *великорос* та *москаль*.

Література:

1. Березович Е. Л., Гулик Д. П. Homo ethnicus в зеркале языка: к методике описания / Е.Л. Березович, Д.П. Гулик // *Etnolingwistyka : Problemy języka i kultury*. – Lublin, 2002. – № 14. – С. 47–67.
2. Лаврів П. Цей «руський» Донбас, або Спроба неупередженого погляду на історію корінного населення донецьких степів / П. Лаврів // *Дніпро*. – 1992. – №1. – С. 90.
3. Лукаш Г. Словник конотативних власних назв / Г. Лукаш. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015, – 392 с.
4. Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен / Е. С. Отин, М. Рябчук «Від «Малоросії» до «Індоевропи»: стереотип народу в українській суспільній свідомості та громадській думці / М. Рябчук // *Політологічні читання*. – 1994. – № 2. – С. 120-144. Електронний ресурс : Режим доступу : osvita.ua/vnz/reports/politolog/.
5. Степико М. Т. Українська ідентичність : феномен і засади формування : монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.